

KAROLINA DĘBSKA¹

 <https://orcid.org/0000-0003-2789-1571>

Uniwersytet Warszawski

k.debska@uw.edu.pl

MAGDA HEYDEL

 <https://orcid.org/0000-0002-3778-692X>

Uniwersytet Jagielloński

m.heydel@uj.edu.pl

OD BAZY TŁUMACZEŃ DO PANORAMY TŁUMACZENIA: PRÓBA STWORZENIA PROCEDURY BADAWCZEJ²

Abstract

From a Translation Database to a Panorama of Translation: An Attempt at a Research Procedure

One of methodological problems translation historians face is a limited availability of bibliographic material – a result of the systemic marginalisation of translators and translations in catalogues. New research tools such as metadata databases offer hope for a breakthrough in the availability of reliable, well-organised and validated bibliographic data. However, this is only a starting point for historical research; another challenge is to develop a procedure to move from the data to a narrative and, subsequently, to a historical panorama. In the research project ‘A Century of Translation. Translators and their work in Polish literature after 1918’, we have been able to tackle the first of these problems quite well. However, the second one still needs to be addressed.

This article attempts to create a procedure leading from bibliographic metadata to a historical-translational narrative and proposes some procedures that can be applied

---

¹ Artykuł powstał częściowo na podstawie badań, które przeprowadziłam podczas stażu badawczego w Laboratoire ATILF (CNRS/Uniwersytet Lotaryński) w Nancy w dniach 13–19 listopada 2023 roku.

² Artykuł powstał w ramach grantu NCN OPUS 2020/39/B/HS2/01715 „Stulecie przekładu. Tłumacze i ich twórczość w literaturze polskiej po 1918 roku” pod kierownictwem prof. Magdy Heydel.

to a big and complex data set. We want to observe verifiable and reproducible results and show the limitations of this type of research. As a case study we select 400 records from the database: translations from the French made by women and published in the years 1945–1970. We offer a quantitative analysis and contextualise the results in order to understand the meaning behind the numbers, trace the lines of inquiry they suggest and draw lines of interpreting their social, cultural and ideological contexts in order to reach conclusions regarding the structure and conditions of the literary translation field of the period.

Keywords: translation databases, translation history, research procedure, gender in translation, “Century of Translation”.

Słowa kluczowe: bazy tłumaczeń, historia tłumaczenia, procedura badawcza, płęć w tłumaczeniu, „Stulecie przekładu”.

Analiza katalogów i bibliografii jako podstawa badań historycznych w przekładoznawstwie

W opisach badań przekładoznawczych bazujących na bibliografiach i katalogach często pojawiają się narzekania: liczba tych źródeł jest niewystarczająca (Foz, Córdoba Serrano 2005: 1044), przy tym są one niezbyt wiarygodne ze względu na zmieniające się konwencje i style ich prowadzenia. Santana López i Travieso Rodríguez (2021: 101) wskazują, że bibliografie i katalogi kompiluje się na podstawie niejednorodnych źródeł z różnych epok, nie zawsze aktualizuje się je regularnie, zawierają opisy na różnych poziomach szczegółowości, a informacje o tłumaczach są w nich uwzględniane w sposób niekonsekwentny. Nadmiar chaotycznych danych bibliograficznych może też zaciemniać pole obserwacji i tworzyć „szum informacyjny” (Paloposki 2018: 15; Foz, Córdoba Serrano 2005: 1044), dane bywają błędne i fragmentaryczne (Paloposki 2018: 20; Poupaud et al. 2009: 271), a główne założenia ich twórców – na przykład dotyczące definicji tłumaczenia – niejasno wyartykułowane i niekonsekwentnie zastosowane (Foz, Córdoba Serrano 2005: 1045–1046). Badacze nierzadko mierzą się też z nieczytelnym lub nieoptymalnym interfejsem (Paloposki 2018: 24; Santana López, Travieso Rodríguez 2021: 92; Poupaud et al. 2009: 271). Trudność stanowi również opracowanie i interpretacja danych, które nie odzwierciedlają pełnego obrazu (Paloposki 2018: 18); oraz czysto kontekstowa wartość zawartych w bazach informacji (Paloposki 2018: 19). Im większy katalog, tym dane w nim zawarte mogą być mniej precyzyjne

(Paloposki 2018: 19); a żeby je zinterpretować, trzeba odwołać się do innych źródeł (Paloposki 2018: 26) i brać poprawkę na ideologię, jaką kierowali się twórcy katalogu (Poupaud et al. 2009: 266–267).

Mimo to powstało wiele statystycznych badań danych katalogowych i bibliograficznych. Najczęściej są to analizy wybiórcze i specyficzne, np. przepływy tłumaczeń między hiszpańskim i fińskim w latach 1979–1993, bezpośrednio i częstotliwość kontaktów między fińskim a polskim w latach 1889–2016, przepływ tłumaczeń i retranslacja między fińskim a włoskim w latach 1918–1945 (Paloposki 2018); widoczność tłumaczy w katalogu hiszpańskiej biblioteki narodowej na podstawie dostępności nazwiska tłumacza w wybranych rekordach (Santana López, Travieso Rodríguez 2021); historyczne i społeczne funkcje tłumaczeń na podstawie przekładów *Don Kichota* na francuski (Foz, Córdoba Serrano 2005); stosunek liczby tłumaczeń do liczby wszystkich opublikowanych książek w różnych krajach w latach 1979–1983, także na podstawie Index Translationum (Poupaud et al. 2009; Pym, Chrupała 2005); rola tłumaczy literatury hiszpańskojęzycznej na francuski na podstawie francuskiego katalogu bibliotecznego Electra i wizerunek literatury koreańskiej w USA podczas zimnej wojny na podstawie danych zaczerpniętych z platformy Amazona (Poupaud et al. 2009).

Istnieją też szerzej zakrojone badania historycznoprzekładowe, których autorzy używają Big Data³ i metod obliczeniowych. Maskaliūnienė i Juršėnaitė (2023) badają w ten sposób tłumaczenia z hiszpańskiego na litewski w latach 1940–1990, aby dowiedzieć się, jak działała cenzura prewencyjna w radzieckiej Litwie. Vimr (2024) testuje możliwości metod obliczeniowych do analizy przekładów literatury czeskiej z okresu zimnej wojny i sprawdza, na jakie języki tłumaczono wtedy literaturę czeską, jakich autorów preferowano na Zachodzie, a jakich na Wschodzie oraz jak te trendy zmieniały się w czasie. Roig-Sanz i Fóllica (2021) z kolei testują możliwości metody, którą nazywają Big Translation History, a więc historię przekładu analizowaną obliczeniowo w badaniach wielkoskalowych (zarówno geograficznie, jak i chronologicznie), opartą na Big Data, ale też na Little Data i wielu różnorodnych typach źródeł, z wykorzystaniem metod obliczeniowych nie tylko do wizualizacji danych, lecz także do generowania

---

³ Big Data to dane, których ilość, szybkość przesyłu i różnorodność przerasta możliwości baz danych (Garoufallou, Gaitanou 2021); to duże zbiory danych, szybko rosnące i heterogeniczne, co może utrudniać analizę, ale przyczynia się do tworzenia rozwiązań technologicznych. O ich wartości stanowi ich odpowiednie przetwarzanie i użycie (Zhan, Widén 2019).

wiedzy. W cytowanym artykule metoda ta pozwala ustalić, ile tłumaczeń wydano w krajach hiszpańskojęzycznych w pierwszej połowie XX wieku, w jakich miastach, z jakich języków, czyjego autorstwa i w jakich wydawnictwach. Tego rodzaju metody w historii literatury stosował np. Moretti (2007), a w badaniach muzyki Tuppen, Rose i Drosopoulou (2016).

Przegląd literatury wskazuje, że dane bibliograficzne i ich badanie ilościowe przynoszą wiedzę o liczbie przekładów między dwoma lub więcej krajami czy językami oraz o trendach ilościowych dotyczących miejsc wydania, nazwisk autorów i wydawnictw. Badacze wskazują jednak także na inne ich zastosowania, m.in. do analizy stosunków między kulturami, prestiżu, mechanizmów rynkowych, wpływu politycznego czy recepcji (Heilbron, Sapiro 2007: 95–102); procesu retranslacji; bezpośredniości tłumaczenia; informacji na temat konkretnego przekładu; strategii wydawców i wizerunku kultury źródłowej w obszarze kultury docelowej; a także historycznego funkcjonowania przekładów. Santana López i Travieso Rodríguez wskazują, że dane z baz i bibliografii „są cennym materiałem do głębszych analiz subiektywnych decyzji tłumacza jako agensa kulturowego w specyficznym kontekście społecznym i historycznym” (2021: 90, tłum. K.D.). Paloposki zauważa, że dane z katalogów mogą również służyć do badania sprawczości i sieci wpływu tłumaczy (2018: 23), sieci współpracy między tłumaczami, autorami i wydawcami (Paloposki 2018: 24), instytucjonalnych czynników sprzyjających przekładowi (Paloposki 2018: 24) i mechanizmów weryfikacji, wznawiania i przedrukowywania przekładów (Paloposki 2018: 26). Roig-Sanz i Fóllica (2021) uważają wręcz, że Big Translation History pozwoli zdecentralizować historię tłumaczenia, literatury i kultury, dzięki czemu tłumaczenie wyjdzie poza ramy historiografii narodowej.

Omawiane artykuły świadczą jednak o tym, że obecnie analiza ilościowa katalogów i baz dostarcza nam przede wszystkim danych liczbowych, lecz żeby wyjść poza nie i skonstruować na ich podstawie narrację historyczno-przekładową, autorzy muszą sięgnąć do innych źródeł. Przykładowo, w przywoływanym wyżej artykule, po zanalizowaniu danych liczbowych, Maskaliūnienė i Juršėnaitė (2023) pytają, jakie czynniki mogły wpłynąć na wybór książek do tłumaczenia w komunistycznej Litwie i jakie tytuły padały ofiarą cenzury przewencyjnej. Aby odpowiedzieć na te pytania, sięgają jednak nie po Big Data i metody ilościowe, ale po badanie jakościowe, obejmujące analizę paratekstów i wywiadów, co rzeczywiście pozwala im dotrzeć do informacji na temat motywacji i przyczyn.

Takie przejście od ilościowego, statystycznego badania rekordów bibliograficznych do jakościowego opisu wpływu tłumaczenia w wymiarze społecznym i międzynarodowym może stanowić metodologiczne wyzwanie. Chociaż według Doorslaera (2015: 171–173) badanie ilościowe może „dawać pojęcie o obfitości, dynamice i strukturze książek tłumaczonych”, to jednak pomija ono niuanse oraz nie określa przyczyn i skutków ani psychologicznego, socjologicznego, ideologicznego czy kulturowego znaczenia tłumaczeń. Cytowani autorzy albo poprzestają na analizie liczb i ich wizualizacji, albo – jeśli wychodzą poza nie i tworzą na ich podstawie narrację historycznoprzekładową – nie wyjaśniają procedur, jakimi się przy tym posługują. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie przykładowej procedury oraz refleksja nad sposobami przechodzenia od danych ilościowych do jakościowego opisu.

„Stulecie przekładu” i baza tłumaczeń

Artykuł powstał w ramach pracy nad projektem badawczym „Stulecie przekładu. Tłumacze i ich twórczość w literaturze polskiej po 1918 roku”, który ma na celu opisanie historii przekładu literackiego w Polsce w XX i XXI wieku przez pryzmat twórczości tłumaczy. Nasze badania mają charakter historyczny, jednak posługujemy się także narzędziami wypracowanymi przez socjologię przekładu, zaczerpniętymi z teorii Pierre’a Bourdieu. Chcemy określić rolę agensów tłumaczenia w sieciach współpracy osobistej i instytucjonalnej, np. w ramach wydawnictw, czasopism czy związków twórczych, aby zrozumieć mechanizmy, w które zaangażowani są tłumacze, oraz miejsce, jakie przekład zajmuje w polu literatury⁴. Pole, według Bourdieu (1984: 113), to obszar, w którym gracze zajmują zgodne ze swoim habitusem pozycje i rywalizują o różne rodzaje kapitału. Pierwszym krokiem badania pola musi więc być zidentyfikowanie graczy, charakterystyka ich habitusu oraz określenie ich pozycji i wzajemnych relacji. Graczami w naszym sektorze są:

- w obszarze produkcji materialnej: tłumacze i ich współpracownicy, a także agensi instytucjonalni, np. wydawcy,
- w obszarze dystrybucji: biblioteki, księgarnie, kluby książki,

---

⁴ Więcej informacji o projekcie: <https://przekladoznawstwo.polonistyka.uj.edu.pl/stulecie-przekladu> (dostęp 18.03.2025).

- w obszarze recepcji: oprócz czytelników, krytycy,
- w przestrzeniach między powyższymi agensami działają także czasopisma literackie oraz agensi odpowiedzialni za edukację literacką (por. np. Rees, Dorleijn 2001: 333; Gouanvic 1997: 133).

Dlatego jednym pierwszych kroków badawczych było stworzenie korpusu danych dotyczących tłumaczy: kto tłumaczył co, gdzie, jak, kiedy i dla kogo (Pym 1998: 5–6; D’huilst 2010: 398–405). Zbieranie takich danych jest trudne z uwagi na utrwaloną systemowo niewidzialność tłumaczy (Venuti 1995). Potwierdzają tę niewidzialność biblioteczne katalogi, a tropienie tłumaczy wymaga poszukiwań w archiwach i bibliografiach, kojarzenia śladów rozsianych w dokumentach historycznych, sklepania portretów tłumaczy z odprysków i odbić (Heydel 2020: 40). Stworzony przez nas korpus danych bibliograficznych powstał we współpracy z Biblioteką Narodową, na podstawie jej katalogu. Podobnie jak w Hiszpanii (Santana López, Travieso Rodríguez 2021) i w Finlandii (Paloposki 2018), i w każdej bibliotece na świecie, także w przypadku katalogu BN tłumaczenia i tłumacze nie są indeksowani jako odrębne kategorie wyszukiwania. Dzięki współpracy z bibliotekarzami i zespołem IT, który na potrzeby naszych badań stworzył specjalny algorytm, udało się zbudować „ukrytą kolekcję”: liczącą prawie 260 tysięcy rekordów bazę książek tłumaczonych na język polski, opublikowanych po 1918 roku, spośród których teksty literackie stanowią ponad 120 tysięcy rekordów⁵. Dzięki przeprowadzonemu przez nasz zespół procesowi czyszczenia i wyodrębniania danych, zawarte w bazie informacje bibliograficzne, choć wciąż niekompletne, pozwalają dziś na względnie wiarygodny ogląd panoramy przekładu literackiego w Polsce po 1918 roku. Szczegółowy opis bazy i procesu jej tworzenia opisuje Podpora (w druku).

Dane ilościowe zaczerpnięte z bazy

Badania ilościowe przynoszą najciekawsze rezultaty, gdy są przeprowadzane na dużych zestawach danych. Ponieważ jednak celem naszego projektu było przetestowanie procedury badawczej i zaproponowanie modelu metodolo-

---

⁵ „Ukryta kolekcja” to obecnie oddzielny projekt badawczy realizowany na Uniwersytecie Jagiellońskim przez Centrum Badań Przekładoznawczych we współpracy z Projektem Flagowym Digital Humanities Lab. Jego celem jest opracowanie bazy tłumaczeń i stworzenie elektronicznego narzędzia dla badaczy przekładu. Dziękujemy dr Agnieszce Podporze, kierownicze projektu, za informacje i współpracę.

gicznego, a nie zarysowanie całościowej panoramy, na potrzeby tego pilotażowego badania wyodrębniłyśmy niewielką próbę: około 400 rekordów spośród ponad 120 tysięcy notujących dzieła literackie. Wzięłyśmy zatem pod uwagę⁶ rekordy zawierające tłumaczenia literatury francuskiej, dokonane przez kobiety w powojennym ćwierćwieczu 1945–1970. Pierwszym krokiem był wybór rekordów z lat 1945–1970 (dzięki czemu ograniczyłyśmy ich liczbę do około 11 tysięcy), drugim – wyfiltrowanie z nich tłumaczeń z francuskiego (lub z kilku języków, wśród których figurował francuski – zostało około 1800 rekordów i ponad 500 nazwisk tłumaczy lub ich zespołów). W kolejnym etapie metodą fasetowania wyselekcjonowałyśmy rekordy według następujących kryteriów:

- tłumaczki – ponieważ z jednej strony istnieje przekonanie, że tłumaczenie jest zawodem sfeminizowanym (Schaeffner 2013), a z drugiej twórczość tłumaczek jest dużo słabiej zbadana niż twórczość tłumaczy (Delisle 2002: 8); dodatkowo w okresie PRL nastąpiła znaczna emancypacja zawodowa kobiet, a zdaniem Rajewskiej (2020: 110–112) także tłumaczek, więc ciekawiło nas zbadanie aktywności kobiet w zakresie przekładu literackiego. To ograniczenie zmniejszyło liczbę rekordów do około 850, a liczbę tłumaczek i zespołów tłumaczy ograniczyło do około 300;
- tłumaczki, które przełożyły przynajmniej pięć tytułów przed 1970 rokiem – miało to na celu wyeliminowanie z korpusu tłumaczek okazjonalnych, chociaż oczywiście liczba pięciu tytułów jako granica profesjonalności została wybrana w sposób arbitralny i wymaga weryfikacji. To ograniczenie zmniejszyło liczbę rekordów do około 550, a liczbę tłumaczek lub ich zespołów do około 100;
- tłumaczki, dla których francuski był głównym językiem źródłowym – w interesującym nas okresie był on trzecim pod względem liczby przekładów, po rosyjskim i angielskim, a w stuleciach wcześniejszych – językiem dominującym (Skibińska 2008: 83). Po zastosowaniu tego kryterium liczba rekordów zmniejszyła się do około 430, a liczba tłumaczy i ich zespołów do 80;

---

⁶ W pracy nad czyszczeniem i wyodrębnianiem danych posługujemy się oprogramowaniem OpenRefine, które pozwala na fasetowanie i filtrowanie według wyznaczonych kryteriów. Więcej informacji: <https://przekladoznawstwo.polonistyka.uj.edu.pl/ukryta-kolekcja> (dostęp 18.03.2025).

- tłumaczki, które zaczęły tłumaczyć po wojnie, nie chciałyśmy bowiem uwzględniać wznowionych tłumaczeń przedwojennych.

W rezultacie zastosowania tych kryteriów pozostało 399 rekordów, w których pojawiają się nazwiska 24 tłumaczek: Eligia Bąkowska, Krystyna Byczewska, Jadwiga Dackiewicz, Irena Dewitz, Krystyna Dolatowska, Ludmiła Duninowska, Anna Gostyńska, Joanna Guze, Julia Hartwig, Zofia Jaremko-Pytowska, Janina Karczmarewicz-Fedorowska, Maria Kornilowiczówna, Julia Matuszewska, Zofia Milewska, Olga Nowakowska, Hanna Olędzka, Aleksandra Olędzka-Frybesowa, Halina Ostrowska-Grabska, Hanna Szumańska-Grossowa, Anna Tatarkiewicz, Irena Wachlowska, Katarzyna Witwicka, Stefania Zgórska i Czesława Żuławska.

Najwcześniejszy przekład w korpusie pochodzi z 1947 roku, a najpóźniejszy – z 1970. Powyższe operacje pozwoliły więc z góry określić płęć tłumaczek, obszar językowy i kulturowy, którym się zajmowały, a także (roboczo, w przybliżeniu) ich status tłumaczek profesjonalnych, okres działalności i przynależność pokoleniową.

Po wyodrębnieniu korpusu skorzystałyśmy z funkcji filtrowania i wyszukiwania fasetowego, aby znaleźć odpowiedzi na następujące pytania:

- jakich autorów i jakie tytuły wybierały te tłumaczki,
- jak często wznawiano i przedrukowywano ich tłumaczenia,
- kto współpracował przy powstawaniu tych tłumaczeń,
- z jakimi wydawnictwami współpracowały.

Rozszerzając zakres analizy na całą bazę, zadałyśmy dodatkowe pytania:

- jakie inne pozycje znalazły się w dorobku tych tłumaczek po 1970 roku,
- z jakich innych języków tłumaczyły,
- z kim jeszcze współpracowały,
- jaki był profil wydawnictw, dla których wykonywały tłumaczenia.

Te dane pozwoliły nam natomiast wyciągnąć wnioski dotyczące wyborów i preferencji tematycznych oraz literackich poszczególnych tłumaczek, ich sieci współpracy i środowisk, do których należały i które współtworzyły, a także innych obszarów ich działalności tłumaczeniowo-wydawniczej.

Autorzy, tytuły, gatunki

Badane tłumaczki najczęściej przekładały współczesną prozę, która stanowiła niemal 60% badanej próby. Około 36% przekładanych tekstów pochodziło z XIX wieku, a 4% z wcześniejszych stuleci.

Większość tłumaczeń to literatura dla dorosłych (75%), non-fiction stanowi 19%, a poezja, literatura dziecięca i teksty dramatyczne to niewielka część korpusu (odpowiednio 3%, 2% i 1% rekordów). Spośród około 170 autorów 50 nazwisk pojawiło się co najmniej dwukrotnie. Najwięcej jest pozycji autorstwa Zoli (12 tytułów, 25 rekordów), Mauriaca (odpowiednio 11 i 14), Hugo (10, 41), Aragona (8, 14), Dumasa (7, 13), Maupassanta (7, 7), Verne'a (6, 28), Pérruchota (5, 7), Maurois (5, 6) i Cesbrona (5, 5). Najczęściej jest wznawiano dzieła Camusa (2, 11), Hugo, Verne'a i Zoli.

Autorów sprzed XIX wieku w badanym korpusie jest stosunkowo niewiele: 11 książek autorskich i trzy zbiory wieloautorskie, co łącznie daje 14 tytułów i 14 pozycji. W związku z tym trudno wyciągnąć jednoznaczne wnioski na ich temat. W przypadku znacznie większego zbioru tłumaczeń literatury dziewiętnastowiecznej (145 rekordów, 69 tytułów, 24 autorów i jeden zbiór wieloautorski) można zauważyć interesujące prawidłowości. Największą popularnością cieszyły się powieści Victora Hugo (zwłaszcza *Nędznicy*, tłumaczeni i wznawiani kilkakrotnie, zarówno w pełnych, wielotomowych wydaniach, jak i w wersjach skróconych, ale także inne jego powieści), Jules'a Verne'a (zwłaszcza wznawiana wielokrotnie w wydaniach dla młodzieży *Tajemnicza wyspa*), Émile'a Zoli (przede wszystkim wznawiany wielokrotnie *Germinal*, ale i inne), Alexandre'a Dumasa (w szczególności cykl o *Trzech muszkieterach*) i Guy de Maupassanta (zwłaszcza zbiory opowiadań). Pozostali autorzy XIX wieku, których książki znalazły się w badanym zbiorze, to zazwyczaj pisarze z jednym lub dwoma tytułami, rzadko wznawianymi. Widać więc, że dominantą tej części korpusu jest garstka bardzo obficie wznawianych klasyków – Hugo, Zola, Maupassant, Mérimée, Baudelaire, Huysmans, Vigny i Sand (8 autorów, 38 tytułów, 87 rekordów) – oraz popularnych, kanonicznych autorów powieści dla młodzieży (Verne, Dumas – 2, 13, 41) Warto podkreślić, że rynek francuskich klasyków dziewiętnastowiecznych był przez długie lata zdominowany przez dwóch mężczyzn: Tadeusza Żeleńskiego, którego przedwojenne tłumaczenia wielokrotnie wznawiano przez cały XX wiek (i wciąż się je wznawia), oraz Juliana Rogozińskiego, który zajął się tłumaczeniami po II wojnie światowej. W latach 1940–1970 przekłady Żeleńskiego wznawiano w sumie 290 razy, a w bazie można znaleźć około 100 rekordów jego przekładów Balzaca i około 50 Stendhala. Z kolei Rogoziński w tym samym okresie wydał około 30 pozycji Balzaca.

Autorzy dwudziestowieczni stanowią zdecydowaną większość badanego korpusu. Zaskakująco niewiele znajdziemy w nim poezji

(3 autorów – Cendrars, Eluard i Jacob, 4 tytuły, 4 rekordy) oraz literatury dla dzieci i młodzieży (14 rekordów, 11 autorów – w tym Berna i Teldy Naim to jedyne powtarzające się nazwiska, 14 tytułów).

Więcej wydawano literatury non-fiction (38 autorów lub współautorów, 56 tytułów, 63 rekordy), a najczęstsze wśród niej gatunki to biografie (33 pozycje), autorstwa zwłaszcza Maurois, Vallentin, Courthina czy Pérruchota, literatura podróżnicza bądź reportaż (10 pozycji) autorstwa Blonda, Carla, Chegaraya, Gaisseau, Geigera, Rambacha, Victora, Viollis czy Waltera, wspomnienia i pamiętniki (8 pozycji), zwłaszcza trzykrotnie wznawiana *Al Hakima* Claudie Fayein, ale też pisma de Beauvoir czy Mauriaca i szeroko pojęta eseistyka (11 pozycji), np. Le Goffa, Weil, Eliadego, Maurois i Mauriaca.

Wśród literatury współczesnej w badanym korpusie dominowała proza dla dorosłych: 154 pozycje, 122 tytuły, 82 nazwiska (najczęściej powtarzające się z nich to Aragon, Camus i Mauriac). Warto podkreślić, że w tej kategorii pojawiają się nie tylko pisarze francuscy, ale także autorzy z innych krajów francuskojęzycznych (Étienne de Greeff z Belgii) i z dawnych kolonii (Morad Bourboune, Mohammed Dib czy Malek Haddad z Algierii, Jacques Roumain z Haiti) oraz emigranci, którzy wybrali francuski jako jeden z języków literackich (Carlo Coccioli, Michel del Castillo czy Nikos Kazantzakis).

Ponieważ przemysł wydawniczy nie był w tamtym okresie poddany prawom gospodarki rynkowej, metody zarządzania kulturą były scentralizowane i panowała cenzura, nie było presji ani wystarczających powodów, żeby skupiać się na bestsellerach z zakresu literatury masowej, nie dziwi więc, że autorów popularnych tłumaczono stosunkowo niewiele. W badanym korpusie pojawiają się jedynie 8 tytułów i 9 rekordów autorów takich jak Colette, Sagan czy Simenon, przy czym tylko powieść Françoise Sagan, będąca krótkotrwałym fenomenem społecznym i skandalizująca w swoim czasie, doczekała się wznowienia. Z drugiej strony najważniejsze nazwiska twórców ówczesnej prozy wysokoartystycznej: Butor, Camus, Yourcenar, Radiguet, de Beauvoir i inne, również obecne w korpusie, są nieliczne, a same pozycje rzadko wznawiano (8, 16, 27 – z tym że *Dżuma* Camusa to 9 z tych rekordów, a *Opętanie* Radigueta to 2 rekordy; pozostałe pozycje nie doczekały się wznowień).

Nie da się, rzecz jasna, jednoznacznie określić politycznej postawy tłumaczonych autorów ani ich stosunku do ideologii panującej wówczas w Polsce. Zarysowanie ich poglądów choćby w dużym uproszczeniu może być jednak interesujące, bo uwidacznia pewne tendencje polskiej polityki kulturalnej tamtej epoki. Czternastu autorów (Roumain, Aragon, Vailland,

Éluard, Rolland, Roy, Semprún, Stil, Tillard, Barbusse, Kedros, Laffitte, Peyrefitte i Martin du Gard) miało poglądy lewicowe (komunistyczne, antyklerykalne, antykolonialne). W sumie byli oni autorami 45 pozycji i 30 tytułów, zawartych w badanym korpusie, co może być łatwe do przewidzenia w kontekście sytuacji politycznej, w której reżim autorytarny kontroluje wszystkie wydawnictwa i zasoby, mając przy tym narzędzia, by narzucać ideologię i sprawować kontrolę (Potkaj 2022: 93–94, 81; Bikont, Szczęsna 2006:122–137). Wśród najpopularniejszych autorów jest też jednak sporo, bo ośmiu, pisarzy katolickich (Greeff, Maurois, Cesbron, Green, Sullivan, Bernanos, Coccioli i Van der Meersch), których 23 tytuły były wydawane 28 razy. Oczywiście potwierdzenie czysto ilościowych danych dotyczących profilów ideowych wymaga pogłębionych badań jakościowych opartych na innych źródłach – baza daje jedynie zdalny ogląd sumaryczny.

Współpracownicy

Dane zawarte w bazie pozwalają przyjrzeć się różnorodnym powiązaniom między agensami, ale należy pamiętać, że ocena charakteru współpracy wymaga weryfikacji. Rekordy, w których występują dwa lub więcej nazwiska tłumaczy (jak jest w 75 spośród 399 badanych rekordów, co stanowi 19%), często odzwierciedlają jedynie fakt wydawniczy, a nie rzeczywistą współpracę: bywa, że wymienione osoby nawet nie żyły w tym samym czasie. Takie sytuacje mają miejsce najczęściej w przypadku zbiorów poezji lub antologii opowiadań. Za współpracę uznajemy więc tylko sytuację, w której dwie (lub więcej) osoby pracowały nad przekładem tego samego utworu.

Analiza danych pokazuje, że do tak zdefiniowanej współpracy doszło w przypadku 54 rekordów (14%). Rekordy w bazie zazwyczaj nie zawierają informacji na temat istoty i dynamiki współpracy, chociaż czasami podają więcej szczegółów, np. wskazanie, że prozatorski tekst zawiera fragmenty poezji przetłumaczone przez inną osobę (np. Hartwig tłumaczyła poetyckie fragmenty w powieści przełożonej przez Dolatowską, a Dackiewicz – w prozatorskich przekładach Guze i Milewskiej). Innym przypadkiem jest uzupełnienie niekompletnego przekładu przez inną tłumaczkę.

Dane pozwalają także na dostrzeżenie współpracy o innym charakterze, a przy tym opisanie pól kompetencji tłumaczek. Niektóre z nich redagowały i przeglądały tłumaczenia kolegów i koleżanek albo były autorkami paratekstów: Jaremko-Pytowska napisała wstęp do *Purpurowego płaszcza wolności*

Theuna de Vriesa w przekładzie Ralfa Dzierżawskiego i Teresy Jętkiewicz; Tatarkiewicz zredagowała dziewiętnastowieczny przekład *Korynny* Mme de Staël w przekładzie Łucji Rautenstrauchowej i Karola Witte, dokonała wyboru esejów krytycznych Sartre'a w przekładzie Janusza Lelewicza, zredagowała *Renégo* Chateaubrianda w tłumaczeniu Boya; Szumańska-Grossowa wspólnie z Maciejem Żurowskim zredagowali skróconą wersję anonimowego przekładu *Nędzników*; Dolatowska zredagowała *Historię pewnego życia* Maupassanta spolszczoną przez Marię Feldmanową; Guze zebrała teksty o sztuce w przekładzie Jana Cybisa i zredagowała zbiór pism Stendhala w wersji Felicji Śniateckiej-Wowerowej; Wachlowska zredagowała listy Stendhala spolszczone przez Szumańską-Grossową; Dackiewicz napisała wstęp do *Zwierzęta niezwięzeta* Bullera w tłumaczeniu Rogozińskiego i zredagowała dziewiętnastowieczny przekład *Wilhelma Tella* Schillera w wersji Jana Nepomucena Kamińskiego; Hartwig zredagowała *Colasa Breugnona* Rollanda w tłumaczeniu Franciszka Mirandoli i współredagowała korespondencję Rimbauda, której była też współtłumaczką. Nowakowska zebrała i zredagowała *Opowiadania pisarzy francuskich XIX wieku*, których tłumaczami było wielu ówczesnie wpływowych tłumaczy i tłumaczek, także tych badanych przez nas.

Widać, że praca tłumaczeniowa łączyła się i przeplatała z popularyzatorstwem oraz zadaniami redaktorskimi. Tłumaczki zapewniały też trwanie starszym przekładom, uzupełniając je i ponownie opracowując.

Wydawcy

Jak wiadomo, w badanym okresie rynek wydawniczy był zdominowany przez kilka państwowych przedsiębiorstw. Inicjatywy prywatne zostały znacjonalizowane lub zlikwidowane już w latach 40., a w 1955 roku istniało 30 dużych wydawnictw, umiejscowionych zwłaszcza w Warszawie (Brodzka et al. 1975: 115–149). Model rynkowy zastąpiono scentralizowanym, odgórnie racjonowano papier i narzucano plany wydawnicze. W sektorze literatury pięknej dominowały wydawnictwa takie jak Czytelnik, PIW i WL, które na początku lat 50. odpowiadały za publikację 2/3 tytułów (Kostecki 2003: 114–115). Zatrudniały one na stałe rzesze redaktorów, tłumaczy, korektorów i innych specjalistów. Mimo że ciężar ideologii, zhierarchizowane i scentralizowane procesy decyzyjne oraz cenzura tworzyły system opresyjny, rynek wydawniczy nie był poddany presji ekonomicznej.

Najwięcej spośród badanych tłumaczek współpracowało z PIW-em: 18 z nich opublikowało tam ponad 160 książek, a tylko jedna, Kornilowicz, nie pracowała dla żadnego innego wydawcy poza PIW-em. Drugim co do ważności wydawnictwem w badanym korpusie jest Czytelnik, gdzie 15 tłumaczek wydało około 50 książek, a trzecim – Nasza Księgarnia, w której 11 tłumaczek opublikowało ponad 60 książek (i tylko Nowakowska pracowała wyłącznie w tej oficynie). W czwartym w kolejności PAX-ie 9 tłumaczek wydało około 40 książek (a tylko Milewska i Zgórska współpracowały wyłącznie z tym wydawnictwem). Pozostali wydawcy pojawiają się w korpusie dużo rzadziej. Wśród analizowanych tłumaczek tylko cztery pracowały wyłącznie dla jednej oficyny, chociaż oczywiście ze względu na niewielką liczbę wydawnictw i ograniczoną mobilność twórców wierność ta nie zawsze musiała być podyktowana ich wyborem.

Zestawienie to ujawnia kilka wyraźnych ośrodków współpracy: redakcja romańska PIW-u odpowiada za 41% (166 pozycji) wszystkich rekordów w naszym korpusie; nieco mniejsze udziały mają Nasza Księgarnia i Czytelnik (odpowiednio 16%, 63 pozycje oraz 14%, 57 pozycji), a jeszcze mniejszy, ale również istotny udział należy do PAX-u (10%, 38 pozycji).

Analiza danych pozwala na zarysowanie profili największych wydawców literatury francuskiej. W tym kontekście jednak konieczne jest sięgnięcie do szerszego korpusu danych, obejmującego wszystkie (około 1800) przekłady z francuskiego opublikowane w latach 1940–1975. Największym wydawcą w tym okresie pozostaje PIW, który odpowiada za 28% wszystkich 499 pozycji literackich tłumaczonych z francuskiego, następnie zaś Czytelnik 15% (277 pozycji), Nasza Księgarnia (145) oraz PAX (139), z udziałem wynoszącym po 8%.

W porównaniu danych dotyczących wybranych przez nas tłumaczek z szerszym korpusem wszystkich przekładów z francuskiego w latach 1940–1975 widać, że badane tłumaczki współpracowały z PIW-em częściej niż wszyscy tłumacze (wśród dziesięciu najpłodniejszych tłumaczy wydawnictwa znajdują się: Dolatowska, Szumańska-Grossowa, Byczewska, Guze, Bąkowska i Olędzka, wspólnie odpowiedzialne za 126 rekordów spośród 499 ówczesnych PIW-owskich tłumaczeń z francuskiego; 25%) oraz z PAX-em (Milewska i Zgórska to dwa najważniejsze nazwiska tłumaczy w tym wydawnictwie, odpowiadające za 23 rekordy, czyli prawie 17% całej produkcji w segmencie francuskim). Nasza Księgarnia również jest nadreprezentowana w naszej próbie, co może oznaczać, że kobiety częściej niż mężczyźni tłumaczyły literaturę dla dzieci (wśród dziesięciu

głównych tłumaczy pojawiają się cztery nazwiska badanych tłumaczek: Karczmarewicz-Fedorowskiej, Nowakowskiej, Dackiewicz i Duninowskiej, które w sumie przełożyły tu 48 pozycji, 33% całej produkcji⁷. Współpracę z Czytelnikiem natomiast podejmowało mniej tłumaczek niż średnia (spośród badanych tłumaczek tylko Jaremko-Pytowska, z 15 pozycjami, znalazła się w pierwszej dziesiątce najpłodniejszych tłumaczy z francuskiego; 5%). Książka i Wiedza, jedno z trzech największych wydawnictw literatury francuskiej w badanym okresie, występuje w naszym korpusie rzadziej (Dolatowska wydała tu 10 pozycji, a Szumańska-Grossowa 4 na 247 rekordów z francuskiego w tym okresie; 7%).

Kierunki badań jakościowych sugerowanych przez analizę bazy

To proste zestawienie tłumaczek, autorów, tytułów, wydawców i współpracowników stanowi ramę, na której można rozciągnąć obraz relacji panujących w polu tłumaczenia literackiego w powojennej Polsce w segmencie języka francuskiego. W obecnej części artykułu postaramy się zaprezentować przykładowe pytania i kierunki badawcze, które wyłaniają się z zebranych danych. Naszym celem nie jest bowiem udzielanie czy nawet szukanie jednoznacznych odpowiedzi, a jedynie przedstawienie możliwości procedury badawczej, stąd w tekście przewaga pytań nad odpowiedziami.

Baza dostarcza szczegółowych informacji na temat produkcji i obiegu tłumaczeń, pokazuje też jednostki zaangażowane w ten proces. Dzięki temu stwarza możliwość wzbogacenia analizy socjologicznej zwykle koncentrującej się na bezosobowych instytucjach i abstrakcyjnych systemach – zgodnie z postulatem Lahire’a, by uprawiać socjologię zorientowaną na jednostki (Lahire 2003), i nieustannie aktualnym wezwaniem Pyma do uczłowiaczenia historii przekładu (Pym 2009). Dane zgromadzone w bazie sugerują ścieżki dalszych poszukiwań i nasuwają pytania, na które będzie można odpowiedzieć na podstawie źródeł archiwalnych i opracowań⁸.

---

⁷ Badane tłumaczki nie tylko same były pełnoetatowymi pracownicami tych wydawnictw, lecz także zajmowały w nich stanowiska kierownicze. Teczki osobowe ZLP pokazują, że przez dużą część okresu na czele sekcji romańskiej PIW-u stały Dolatowska i Wachowska, a Karczmarewicz-Fedorowska była kierowniczką sekcji przekładu literackiego w Naszej Księgarni.

⁸ Cennym zasobem są tu np. teczki osobowe Związku Literatów Polskich, do których odwołujemy się w kilku miejscach artykułu.

Pierwszym interesującym wątkiem, którego podjęcie sugeruje analiza danych, są osobiste motywacje tłumaczek. Warto o nie zapytać np. w kontekście faktu, że nienastawione na zysk państwowe oficyny mogły wydawać wartościową literaturę małych języków, a „wielu pracujących w krajach [bloku wschodniego] tłumaczy nawiązało dobre relacje z wydawnictwami państwowymi, mieli więc możliwość proponowania tytułów, które im się podobały” (Hale 2009: 220, tłum. K.D.). Jednocześnie informacje z bazy wskazują na znaczący udział autorów lewicowych, co w świetle powszechnej wiedzy o jednoznacznym profilu ideologicznym epoki mogłoby sugerować, że wybór tytułów został tłumaczkom narzucony z góry. Powstaje więc pytanie: czy istniał w tym procesie element dobrowolnego wyboru?

Jeśli tłumaczki wspierały nowy system, to warto zapytać, kiedy ich entuzjazm się rozpalił i zgasł. Czy postrzegały tłumaczenie jako jeden z wielu sposobów propagowania progresywnych, lewicowych poglądów? Niektóre z badanych tłumaczek wywodziły się z przedwojennych środowisk lewicowych i nie były wrogo nastawione do nowego ustroju; nawet jeśli je w końcu rozczarował, to nadal mogły koncentrować się na promowaniu postępowych idei i w ten sposób korzystać ze swojej sprawczości (Mrozik 2022: 26 nn.).

W książce poświęconej komunistkom pracującym w instytucjach politycznych i kulturalnych Agnieszka Mrozik (2022: 25–26, 31) opisuje swoje bohaterki jako w większości spadkobierczynie przedwojennej lewicującej inteligencji, kontynuatorki misji ochrony polskiej tradycji i kształcenia klas ludowych. Były one też kolejnym pokoleniem wykształconych kobiet, które od XIX wieku pracowały jako nauczycielki, działaczki oświatowe i kulturalne czy urzędniczki. To właśnie takie wykształcone kobiety, dysponujące kapitałem kulturowym, tworzyły, jak pisze Mrozik (2022: 37) nowe społeczne imaginarium, którego rdzeń stanowił dyskurs równouprawnienia. Tradycja lewicowa mogła też wpływać na tłumaczki, skłaniając je do wzięcia udziału w ideologicznie ukierunkowanym kształtowaniu nowego obywatela. Warto więc zadać pytanie, czy autorów francuskich, którzy byli członkami partii komunistycznej lub wyrażali lewicowe poglądy, oraz członków francuskiego ruchu oporu podczas okupacji publikowano jako ideologicznych sprzymierzeńców ówczesnej władzy, czy raczej ich progresywne poglądy współbrzmiały z nadziejami na nowy, bardziej sprawiedliwy system społeczny, żywionymi przez idealistycznych lewicowych intelektualistów w powojennej Polsce (Bikont, Szczęśna 2006: 91 i nn.). W toku pogłębionych badań warto sprawdzić, czy podobnie kształtowały się profile i postawy tłumaczek.

Z drugiej strony wiele z nich pochodziło z przedwojennych rodzin ziemiańskich oraz tradycyjnych, religijnych środowisk. Czy przekład był dla tłumaczek tego okresu bezpiecznym schronieniem, pozwalającym znaleźć przestrzeń twórczą bez konieczności bezpośredniego kontaktu z komunistyczną propagandą, jak sugeruje m.in. Umiński (2022: 114) w eseju poświęconym Annie Przedpelskiej-Trzeciakowskiej? Nasuwa się również pytanie, czy w mniej prestiżowym zajęciu, za jakie uchodzi tłumaczenie, mogły one szukać bezpiecznej przestrzeni, jeśli ich poglądy i biografie dyskwalifikowały je jako pisarki (o czym również pisze Umiński [2022: 232] w kontekście biografii Marii Skibniewskiej). Stosunkowo bezpieczną przystanią dla tych, którzy nie mogliby znaleźć zatrudnienia i zarobku ani możliwości publikowania w innych miejscach, było m.in. wydawnictwo PAX (Kuta 2015: 71; Potkaj 2022: 88). Zajmowanie się literaturą francuską można odczytywać też jako formę ucieczki od ponurej rzeczywistości powojennej Polski⁹. Praktykę twórczą tłumaczek być może da się więc umieścić na osi między aktywizmem a eskapizmem. Znaczący udział na rynku PAX-u, wydawnictwa katolickiego, które przecież – dzięki kompromisom z władzami – rozkwitało i publikowało utwory pisarzy katolickich pomimo dominującej i wspieranej przez państwo programowej niechęci wobec religii (Dudek 2013), skłania do refleksji o istnieniu przestrzeni pluralizmu opinii w autorytarnym państwie i o roli tłumaczenia w jego kształtowaniu (Orzelek 2021). Czy w innych wydawnictwach, wydających *nouveaux romans* lub dzieła egzystencjalistów, również tworzyła się taka przestrzeń? Jaką rolę w jej kształtowaniu odgrywali autorzy tłumaczeń i inni gracze? Czy ich osobista ideologia znajdowała odzwierciedlenie w tekstach przekładów? Działania tłumaczy kontrolowało państwo, jednak produkty ich pracy docierały do czytelników, dlatego spojrzenie na recepcję pozwoliłoby zrozumieć, jak potencjalnie subwersywną rolę mogło odgrywać tłumaczenie wobec oficjalnego monopolu ideologicznego państwa i czy rzeczywiście pełniło funkcję aprobowanego przez władzę wentylu bezpieczeństwa, tworzącego fasadowy pluralizm w ramach systemu totalitarnego.

Analiza zawartych w bazie danych pozwala również na sformułowanie kilku wstępnych hipotez dotyczących roli tłumaczenia i pozycji tłumaczek w ówczesnym kontekście społeczno-politycznym. Wiadomo przecież, że nowo powstałe wydawnictwa zostały wtedy obarczone misją poprawienia

---

⁹ Por. np. podejście niektórych pisarzy, których otwarcie o to oskarżano w czasach stalinowskich (Bikont, Szczęsna 2021: rozdział 9 i 12).

wskaźników czytelnictwa poprzez masową produkcję i dystrybucję dobrej literatury (Bąbiak 2014: 16–18; Mrozik 2022: 122). Badania jakościowe mogą odpowiedzieć na pytanie, czy tłumaczenia przyczyniały się do stabilizacji, czy też zmiany panującego porządku. Tłumaczenie z francuskiego było wyborem pozwalającym na uniknięcie bezpośredniej konfrontacji z niskiej jakości literaturą socrealistyczną lub propagandową, której źródło było w sferze rosyjskojęzycznej czy w innych krajach bloku wschodniego. Tłumaczenie literatury francuskiej służyło też podtrzymywaniu związków z europejskim kanonem i wyidealizowaną sferą kultury wysokiej, której miał zagrażać nowy proletariacki kanon socjalistyczny – świadczą o tym m.in. wspomnienia Michała Głowińskiego na temat jego młodzieńczych doznań czytelniczych (2004: 219–220). Nasze wstępne badania recenzji tłumaczeń potwierdzają, że idealizacja kultury francuskiej była wciąż silnie ugruntowana i skutecznie wykorzystywana: tłumaczki tłumaczyły, wydawcy wydawali, a czytelnicy czytali francuskie książki, które krytycy wyśmiewali za formalne udrziwienia i brak fabuły. Taki był przeważający ton właściwie wszystkich recenzji dotyczących szkoły *nouveau roman* lub dzieł Marguerite Yourcenar. Obserwacja ta wymaga jednak dalszych badań nad stosunkiem tłumaczek i wydawców do tego rodzaju literatury. Jednak fakt, że w warunkach gospodarki centralnie zarządzanej książki te znalazły się na rynku, sugeruje znaczną sprawczość redakcji i tłumaczek.

Badana grupa tłumaczek języka francuskiego na tle całego korpusu przekładów z tego języka ujawnia też kilka istotnych trendów związanych z płcią. Po pierwsze, w całej bazie niemal połowa książek została przetłumaczona lub współtłumaczona przez kobiety: w badanym ćwierćwieczu blisko 40% książek z francuskiego przełożyła jedna lub więcej kobiet, a kolejne 7% powstało w wyniku współpracy kobiet i mężczyzn¹⁰; z francuskiego tłumaczyło w sumie 220 kobiet, a spośród około 500 tłumaczy lub ich zespołów czynnych w całym okresie, około 300 obejmowało kobiety.

Jak wspomniano wcześniej, tłumaczenie to zawód sfeminizowany, od dawna uznawany za odpowiedni dla kobiet. Częstkowe dane wskazują, że już pod koniec XIX wieku zarówno we Francji, jak i w Wielkiej Brytanii od 10 do 20% przekładów zostało podpisane przez kobiety (Stark 2006: 125; Pickford 2012: 166), a ten rosnący trend potwierdzają też dane polskie (Dębska 2023: 93–94). Nasza obecna analiza pokazuje, że w Polsce

¹⁰ W przypadku 4% rekordów osoby tłumaczące pozostają nieznanne lub nie da się określić ich płci.

feminizacja tego zawodu postępowwała również po drugiej wojnie światowej. Być może, jak piszą Fidelis et al. (2020: 31, 48–49, 54, 106) i Mrozik (2022: 15), równouprawnienie było jedną z zasad głoszonych przez ideologów komunistycznych ery stalinowskiej, choć, podobnie jak wszystkie inne aspekty życia w tamtej epoce, było to równouprawnienie planowane centralnie, narzucane odgórnie i często czysto deklaratywne. Istniało również kilka praktycznych powodów wzrostu udziału kobiet na rynku pracy: po wojnie kobiety przeważały w populacji, musiały zająć pozycje wcześniej zarezerwowane dla mężczyzn i mogły negocjować nowe role (Fidelis et al. 2020: 49; Mrozik 2022: 27). Jak pisze Mrozik (2022: 202–203, 226), „nowa kobieta” postulowana przez ideologię komunistyczną miała postrzegać swoją pozycję zawodową niezależnie od mężczyzny, być dobrze wykształcona, profesjonalna, aktywna w życiu publicznym oraz czerpać swoją wartość i szczęście z tego kapitału. Ta wzniosła i progresywna wizja nie miała, rzecz jasna, pokrycia w praktyce. Po zakończeniu okresu stalinowskiego linia tego deklaratywnego i nierzadko przyjmującego karykaturalną postać dążenia do równouprawnienia kobiet na rynku pracy została porzucona i powróciło bardziej tradycjonalistyczne podejście, wspierane m.in. przez Kościół katolicki (Mrozik 2022: 233 i nn.; Fidelis et al. 2020: 40, 106–107). Badaczki i badacze podkreślają jednak, że krótki okres powojenny dał kobietom posmak możliwości, jakie oferuje praca zawodowa – zmianę środowiska, szansę na samorealizację oraz poprawę statusu społecznego i ekonomicznego (Fidelis et al. 2020: 122). Kwestia pracy zawodowej tłumaczek, równouprawnienia na wzór socjalistyczny jako motywacji do podjęcia pracy, a także skonfrontowanie oficjalnego dyskursu z rzeczywistymi doświadczeniami badanych kobiet to kolejne wątki, które można rozwijać w oparciu o inne źródła.

Kolejne pytanie, które wyłania się z naszego badania, dotyczy możliwej korelacji między rozkładem płciowym a rozkładem języków oryginału. Na to pytanie odpowiedzi udzielią dane zawarte w bazie, natomiast zbadanie dalszych zagadnień, np. związku między wyborem języka a pochodzeniem społecznym i wykształceniem, wymagałoby już sięgnięcia do innych źródeł.

Zaproponowane przez nas pytania koncentrują się wokół kategorii, które mogą posłużyć do rekonstrukcji habitusu tłumaczek – złożonego i jak dotąd niejasnego, zarówno w ujęciu zbiorowym, jak i w odniesieniu do poszczególnych osób. Baza oferuje badaczom możliwość stworzenia stabilnej podstawy do bardziej szczegółowych analiz pola tłumaczeniowego oraz opracowania sylwetek poszczególnych tłumaczek – a dzięki temu otwiera przestrzeń do stawiania pytań o związek przekładu z szeroko rozumianą kulturą literacką.

Jej kształt jest wynikiem splotu różnych czynników, także działających diachronicznie. Choć baza zawiera informacje o dacie publikacji, a nie o czasie powstania przekładów, zestawienie tych danych z biografiami tłumaczek (a przynajmniej z datami ich życia w przypadku osób, o których mamy tylko szczątkową wiedzę) może pozwolić na sformułowanie hipotez dotyczących pewnych wzorów pokoleniowych kształtujących pole literatury tłumaczonej oraz jej poetykę. Wsparciem w takich badaniach są źródła zewnętrzne wobec bazy – od biografii przez pisma prywatne po parateksty i wreszcie same przekłady.

Wnioski

Nasz artykuł stanowi jedynie zarys pierwszego kroku w projekcie mającym na celu napisanie historii tłumaczenia literackiego w Polsce. Niewielka wykorzystana w nim próbka (400 rekordów z 260-tysięcznej bazy) posłużyła nam do przetestowania metody badawczej, choć nie pozwoliła w pełni zaprezentować potencjału dostępnych danych ani, tym bardziej, naszkicować panoramy przekładu z języka francuskiego w latach PRL. Po pierwsze bowiem procesy kulturowe trwają długo i nie są ograniczone wydarzeniami politycznymi. W przypadku naszego badania przyjęcie końca wojny czy też wprowadzenia nowego ustroju społeczno-ekonomicznego jako punktu początkowego wydaje się zasadne, natomiast wybór roku 1970 jako daty końcowej jest bardziej arbitralny – mimo niepokojów politycznych nie nastąpił wtedy żaden wyraźny zwrot, chociaż przekształcił się model władzy i rozpoczęła relatywna liberalizacja. Kulturowe i społeczne zmiany w państwie autorytarnym nie zachodziły w sposób liniowy, a trendy zapoczątkowane w 1945 roku były kontynuowane z powolnymi modyfikacjami po roku 1970. Po drugie, choć kobiety są ważną i wyraźnie odrębną grupą w obszarze tłumaczenia literackiego i pola kulturalnego tego okresu i warto badać genderowy wymiar ich działalności, np. poprzez porównanie z korpusem mężczyzn tłumaczy, nie da się jednoznacznie wyodrębnić ich wpływu na proces kulturowy i oddzielić go od wpływu mężczyzn¹¹. Przykładowo, jak wspomnieliśmy wcześniej, przedwojenne tłumaczenia powieści Balzaka pióra Boya były po wojnie wydawane bardzo często,

---

¹¹ Chociaż, jak stwierdził Tyulenev (2011: 100), badanie tłumaczek jest ważne, bo pozwala poznać ich wkład.

a krytycy socrealistyczni odwoływali się do nich jako do wzorca (Frank-Jackowska 2011), na równi z przekładami Zoli autorstwa analizowanych przez nas tłumaczek. Nasze badanie uświadomiło nam zatem, że definiując korpus danych, wybieramy obiekt badawczy, ale zarazem sztucznie i częściowo arbitralnie definiujemy pole. Pokazało ono bowiem, że tylko zbadanie całości produkcji tłumaczeniowej danego okresu pozwoliłoby uchwycić proces kulturowy w całej jego złożoności, ale też wewnętrznej spójności¹². Po trzecie, badanie francuskiej części bazy w oderwaniu od tłumaczeń z innych języków nie pozwala dostrzec regularności lub tendencji zachodzących w różnych korpusach językowych ani uchwycić specyfiki naszego obszaru językowego. Czy w tłumaczeniach z rosyjskiego lub angielskiego widać te same trendy dotyczące gatunków, tematów, stylów, czy tłumaczenia z różnych języków były komplementarne? Czy poszczególni wydawcy specjalizowali się w tłumaczeniach z określonych języków? Czy tłumaczki przekładające z różnych języków równie często zajmowały się literaturą dla dzieci i młodzieży? Czy w czasach obowiązywania odmiennych modeli ekonomicznych pole tłumaczeniowe wyglądało inaczej, czy np. inny był repertuar lub liczba tłumaczy? Warto podkreślić, że choć jedynie całościowa analiza danych pozwala na zarysowanie względnie kompletnej historycznej i kulturowej panoramy tłumaczenia, to baza daje dużą elastyczność – jeśli coś nas interesuje w wybranym korpusie, możemy bez trudu odnieść wyniki do specyficznie zdefiniowanego tła.

Nasze badanie pokazuje również, jak istotne jest odpowiednie przygotowanie danych – ich czystość i spójność. Nie tracąc z pola widzenia faktu, że każda baza danych to konstrukt, i pamiętając o wyjściowych ograniczeniach zasobu, z którego korzystamy, w trakcie analizy przekonałyśmy się, że baza stanowi solidny fundament do formułowania uzasadnionych pytań badawczych dotyczących historii przekładu w polu literackim, typów analizy, jaką można podjąć, i jej powiązań z badaniami jakościowymi. Wskazuje ona kierunki dalszych badań zmierzających do stworzenia szerokiego opracowania miejsca i sposobu funkcjonowania tłumaczenia w historii, a także sieci wielorakich powiązań przekładu z resztą pola literackiego, zmiennych i dynamicznych uwarunkowań społecznych, politycznych i historycznych.

Same dane bibliograficzne stanowią bogate źródło informacji na temat habitusu zawodowego, ale także w pewnej mierze społecznego tłumaczy;

---

¹² Z drugiej strony oczywiście baza może być również niezastąpiona w badaniach pojedynczych przypadków, książek lub agentów w polu.

dowodzą istnienia sieci powiązań między agensami i unaocniają ją; pozwalają wyciągnąć wnioski dotyczące profilu środowisk, które współtworzą; a także wnioskować o możliwych motywacjach. W efekcie uzyskujemy wyraźny zarys pozycji agensów, schematu i funkcjonowania sektora tłumaczenia w polu literackim. Na podstawie tych danych można także formułować dobrze ugruntowane pytania o wpływ pola społecznego na pole tłumaczenia literackiego oraz o rolę samego przekładu w kulturze i jego wpływ na literaturę rodzimą. Baza stanowi zatem punkt wyjścia do budowania analiz zgodnie ze schematem zaproponowanym przez Pierre'a Bourdieu w jego badaniu pola literatury francuskiej (1998) i wyraźnie zarysowuje przed nami możliwe kierunki dalszych rozważań, które zdecydowanie wykraczają poza ramy czysto bibliograficzne.

Dzięki zbadaniu wybranej próby udało nam się uzyskać kilka wstępnych odpowiedzi na pytania kluczowe dla całego projektu „Stulecie przekładu”. Baza wykazała, że warto badać, w jaki sposób tłumacze, pracując nad konkretnymi tytułami wybranych autorów, kształtują kanon narodowy oraz wpływają na opinie i poglądy czytelników; jak przyczyniają się do przemian kulturowych poprzez wprowadzanie nowego rodzaju pisarstwa do kultury docelowej; jak realizuje się ich sprawczość. Analiza bazy uwidoczniała także istnienie osobistych i instytucjonalnych sieci powiązań zogniskowanych wokół wydawnictw, w których tłumaczki odgrywały znaczną rolę. Model procedury badawczej dla przekładoznawstwa kulturowego, socjologicznego i zdalnego, który przedstawiłyśmy, wymaga oczywiście dalszego doprecyzowania i rozwinięcia, stanowi jednak solidną podstawę do dalszych badań.

Autorki dziękują dr Agnieszce Podporze, mgr. Przemysławowi Pożarowi i dr Joannie Sobesto za cenne uwagi i życzliwą krytykę tekstu.

Bibliografia

- Bąbiak Grzegorz (red.). 2014. *Na rogu Stalina i Trzech Krzyży. Listy do Jerzego Borejszy 1944–1952*, Warszawa: Czytelnik.
- Bikont Anna, Szczęsna Joanna. 2006. *Lawina i kamienie. Pisarze wobec komunizmu*, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Bourdieu Pierre. 1984. *Questions de sociologie*, Paris: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu Pierre. 1998. *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris: Seuil.

- Brodzka Alina, Zaworska Helena, Żółkiewski Stefan (red.). 1975. *Literatura polska: 1918–1975, t. 1: 1918–1932*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- D’hulst Lieven. 2010. *Translation History*, w: Yves Gambier, Luc van Doorslaer (red.), *Handbook of Translation Studies*, t. 1, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, s. 398–405.
- Delisle Jean. 2002. *Présentation*, w: Jean Delisle (red.), *Portraits de traductrices*, Ottawa: Presses universitaires d’Ottawa, s. 1–11.
- Dębska Karolina. 2023. *Polskie tłumaczkę literackie XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Doorslaer Luc van. 2016. *Bibliometric studies*, w: Claudia V. Angelelli, Brian James Baer (red.), *Researching Translation and Interpreting*, London–New York: Routledge, s. 168–176.
- Dudek Antoni. 2013. *Program Stowarzyszenia PAX. Realizm, koniunkturalizm czy utopia*, „Politeja” 3(25), s. 69–78.
- Fidelis Małgorzata, Klich-Kluczevska Barbara, Perkowski Piotr, Stańczak-Wislicz Katarzyna. 2020. *Kobiety w Polsce, 1945–1989. Nowoczesność – równouprawnienie – komunizm*, Kraków: Universitas.
- Foz Clara, Córdoba Serrano María Sierra. 2005. *Dynamique historique des (re)traductions du Quijote en français: questions méthodologiques et premiers résultats*, „Meta” 50(3), s. 1042–1050.
- Frank-Jackowska Krystyna. 2011. *La réception de la littérature française en Pologne, 1944–1956: Littérature, politique, idéologie*. Niepublikowana praca doktorska, Université Paris-Sorbonne, <https://www.yumpu.com/fr/document/read/15296577/la-reception-de-la-litterature-francaise-en-pologne-e-sorbonne> (dostęp 18.03.2025).
- Garoufallou Emmanouel, Gaitanou Panorea. 2021. *Big Data: Opportunities and Challenges in Libraries, a Systematic Literature Review*, „College & Research Libraries” 82(3), s. 410–435.
- Głowiński Michał. 2004. *Skrzydła i pięta. Nowe szkice na tematy niemitologiczne*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Gouanvic Jean-Marc. 1997. *Translation and the Shape of Things to Come*, „The Translator” 3:2, s. 125–152.
- Hale Terry. 2009. *Publishing Strategies*, w: Mona Baker, Gabriela Saldanha (red.), *The Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, New York–London: Routledge, s. 217–221.
- Heilbron Johan, Sapiro Gisèle. 2007. *Outline for a Sociology of Translation. Current Issues and Future Prospects*, w: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (red.), *Constructing a Sociology of Translation*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, s. 93–107.
- Heydel Magda. 2020. *Kto tłumaczy? Sylwetka tłumacza w najnowszych badaniach przekładoznawczych*, w: Jadwiga Kita-Huber, Renata Makarska (red.), *Wyjść tłumaczowi naprzeciw. Miejsce tłumacza w najnowszych badaniach translatoologicznych*, Kraków: Universitas, s. 23–44.
- Kostecki Janusz. 2003. *Ruch wydawniczy*, w: Artur Hutnikiewicz, Andrzej Lam (red.), *Literatura polska XX wieku*, t. 2, Warszawa: PWN, s. 114–118.

- Kuta Cecylia. 2015. *Stowarzyszenie PAX jako instytucja pamięci zbiorowej*, „Kultura i Polityka: Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie” 18, s. 68–80.
- Lahire Bernard. 2003. *From the Habitus to an Individual Heritage of Dispositions. Towards a Sociology at the Level of the Individual*, „Poetics” 31, s. 329–355.
- Maskaliūnienė Nijolė, Juršėnaitė Gintarė. 2023. *Passing through the Filter: Literary Translation from Spanish in Lithuania under Soviet Censorship*, „Stridon. Journal of Studies in Translation and Interpreting” 3(2), s. 5–27.
- Moretti Franco. 2007. *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*, London–New York: Verso.
- Mrozik Agnieszka. 2022. *Architektki PRL-u. Komunistki, literatura i emancypacja kobiet w powojennej Polsce*, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Orzełek Ariel. 2021. *U źródeł ruchu katolików „społecznie postępowych”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 37, 1, s. 587–621.
- Paloposki Outi. 2018. *The Missing Needle: Bibliographies, Translation Flows and Retranslation*, w: Bruno Berni, Anna Wegener (red.), *Translating Scandinavia. Scandinavian Literature in Italian and German Translation, 1918–1945*, Roma: Edizioni Quazar, s. 15–28.
- Pickford Susan. 2012. *Traducteurs*, w: Yves Chevrel, Lieven D’hulst, Christine Lombez (red.), *Histoire des traductions en langue française. XIXe siècle*, Lagrasse: Verdier, s. 149–188.
- Podpora Agnieszka. (W druku). *Representing Translation with Data: Computational Tools and Human Agency in Translation-centered Bibliographic Metadata Curation*, w: Diana Roig-Sanz, Philipp Hofeneder (red.), *Digital Translation History: Processing Historical Data with New Methodologies*, Benjamins Translation Library.
- Potkaj Tomasz. 2022. *Akwarium. Opowieść o Związku Literatów Polskich w PRL-u*, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Poupaud Sandra, Pym Anthony, Torres Simón Ester. 2009. *Finding Translations. On the Use of Bibliographical Databases in Translation History*, „Meta” 54(2), s. 264–278.
- Pym Anthony. 1998. *Method in Translation History*, Manchester: St Jerome Publishing.
- Pym Anthony. 2009. *Humanizing Translation History*, „Hermes – Journal of Language and Communication Studies” 42, s. 23–45.
- Pym Anthony, Chrupała Grzegorz. 2005. *The Quantitative Analysis of Translation Flows in the Age of an International Language*, w: Albert Branchadell, Lovell Margaret West (red.), *Less Translated Languages*, Amsterdam–Philadelphia: Benjamins, s. 27–38.
- Rajewska Ewa. 2020. *Polish Women Translators. A Herstory*, w: Luise von Flotow, Hala Kamal (red.), *The Routledge Handbook of Translation, Feminism, and Gender*, London–New York: Routledge, s. 107–116.
- Rees Kees van, Dorleijn Gillis J. 2001. *The Eighteenth-century Literary Field in Western Europe: The Interdependence of Material and Symbolic Production and Consumption*, „Poetics” 28, s. 331–348.
- Roig-Sanz Diana, Fóllica Laura. 2021. *Big Translation History: Data Science Applied to Translated Literature in the Spanish-speaking World, 1898–1945*, „Translation Spaces” 10(2), s. 231–259.

- Santana López Belén, Travieso Rodríguez Crispulo. 2021. *Staging the Literary Translator in Bibliographic Catalogs*, w: Klaus Kaindl, Waltraud Kolb, Daniela Schlager (red.), *Literary Translator Studies*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 89–104.
- Schaeffner Christina. 2013. *Women as Translators, as Translation Trainers, and as Translation Scholars*, „Women’s Studies International Forum” 40, s. 144–151.
- Skibińska Elżbieta. 2008. *Kuchnia tłumacza*, Kraków: Universitas.
- Stark Susanne. 2006. *Women*, w: Peter France, Kenneth Hayes (red.), *The Oxford History of Literary Translation in English, t. 4: 1790–1900*, Oxford: Oxford University Press, s. 125–132.
- Tuppen Sandra, Rose Stephen, Drosopoulou Loukia. 2016. *Library Catalogue Records as a Research Resource: Introducing „a Big Data History of Music”*, „Fontes Artis Musicae” 63(2), s. 67–88.
- Tyulenev Sergey. 2011. *Women Translators in Russia*, „MonTi” 3, s. 75–105.
- Umiński Krzysztof. 2022. *Trzy tłumaczki*, Warszawa: Marginesy.
- Venuti Lawrence. 1995. *The Translator’s Invisibility*, London–New York: Routledge.
- Vimr Ondřej. 2024. *A Computational Approach to the History of Czech Literature in Translation During the Cold War (1948–1989)*, „Translation Studies” 18(1), s. 137–155.
- Zhan Ming, Widén Gunilla. 2019. *Understanding Big Data in Librarianship*, „Journal of Librarianship and Information Science” 51(2), s. 561–576.